

АКВАРЕЛІ МСТИСЛАВА ФАРМАКОВСЬКОГО З НАУКОВОГО АРХІВУ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ МИСТЕЦТВ ІМЕНІ БОГДАНА ТА ВАРВАРИ ХАНЕНКІВ

Катерина ЧУЄВА

Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків,
вул. Терещенківська, 15–17, м. Київ, 01004, Україна, e-mail: katelyna.chu@gmail.com

Вперше розглядається нещодавно віднайдене джерело з історії античної колекції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (Київ) – 37 акварельних малюнків із зображеннями предметів античного скла, кераміки та теракот, виконані російським художником і реставратором Мстиславом Фармаковським (1873–1946), братом відомого російського археолога Бориса Фармаковського та учнем знаного антикознавця, директора Одеського археологічного музею Ернста фон Штерна. Подано загальну характеристику малюнків та супровідних написів і позначок на аркушах і папці, в якій вони зберігаються, що дозволяє уточнити атрибутивні дані самих аркушів та зображених на них предметів, висловлено припущення щодо обставин та дати виконання недатованих малюнків, наведено перелік 12 предметів, що збереглися в музеї до сьогодні тощо. Акварельні малюнки публікуються вперше.

Ключові слова: Мстислав Фармаковський, антична колекція, Музей Ханенків, акварельні малюнки.

У 2014 р. під час систематизації (індексація, каталогізація) книжкового фонду наукової бібліотеки Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків¹ серед великоформатних видань виявлено стару картонну папку на зав'язках із акварельними малюнками скляних та керамічних посудин. Ані папка, ані малюнки не мали сучасних облікових номерів і були негайно передані до наукової частини для вивчення та взяття на облік².

На обкладинці папки збереглися паперові наклейки, що позначали її вміст. Перша наклейка (рис. 1) прямокутної форми розмірами приблизно 12×15 см, із написом чорнилом у 9 рядків, написана рукою Фані Мойсейівни Штігельман (1914–1992), наступного змісту:

Фототека отдела античного искусства

Инв. № 255–291 “А”

Рисунки (акварельные) античного собрания

Б.И. Ханенко (керамика, терракота, стекло),

исполненные М.В. Фармаковским

32 рис. на картоне, 5 рис. на бумаге (всего 37 рис

Переданы из библиотеки музея по

акту от 14/V – 1961 г.

Инв. № № Библиотеки: 880, 5233 и 5733

Друга наклейка (рис. 2) також прямокутної форми, розмірами до 9×13 см (краї обдерті, папір пожовклий, із заломами, потребує реставрації), містить кілька ідентифікаційних та облікових написів, нанесених один поверх одного, по вертикалі та горизонталі наклейки. Найдавнішим є напис чорнилом, вочевидь, рукою Г. Лукомського³ у три рядки:

¹ До 1999 р. – Київський музей західного та східного мистецтва; у тексті згадано також назву музею середини 1920-х–середини 1930-х рр. “Музей мистецтв У.А.Н.”.

² На разі папка зарахована до НА НММХ (Оп. 2, од. зб. 623), однак, враховуючи, що акварелі належать до творів графіки та потребують відповідного режиму зберігання, розглядається можливість включення їх до складу основного фонду графіки музею.

³ Принагідно висловлюю подяку співробітникам наукової бібліотеки та архіву Музею Ханенків М. Кулініч, Т. Михайлової та Н. Ємельяновій за допомогу у перевірці документів музею з метою ідентифікації облікових номерів та почерків.

Е. (?)

Б.И.(?) Ханенко

Дворцова наб. 24

Якщо ідентифікація почерку вірна, то напис на папці не міг бути виконаний пізніше кінця 1919 р. – відомо, що Г. Лукомський познайомився з В. Ханенко наприкінці січня 1919 р. і

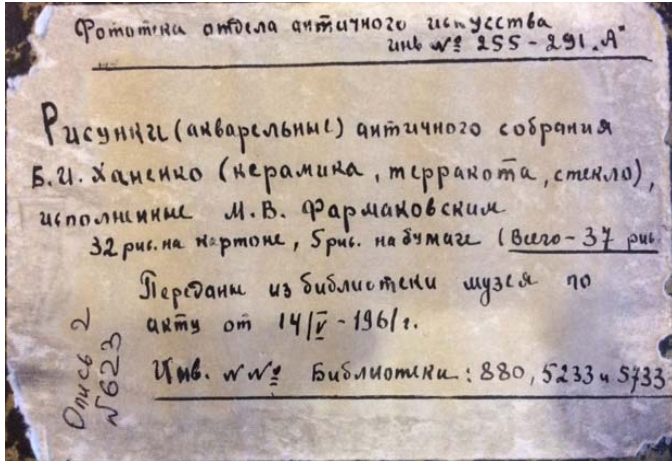

Рис. 1. Паперова наклейка з написом, зробленим Фанею Штітельман (імовірно, 1960-ті роки)

Fig. 1. Paper sticker with the inscription by Fanya Shtitelman (1960s)

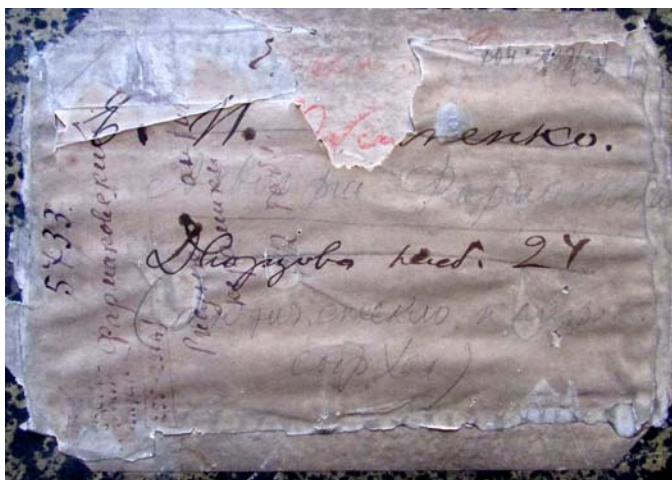

Рис. 2. Паперова наклейка з написом, зробленим Георгієм Лукомським (не пізніше кінця 1919 р).

Fig.2. Paper sticker with the inscription by Georgiy Lukomsky (not later than end of 1919)

Нарешті, ще одна крихітна наклейка розмірами 1,3×2,7 см збереглася у лівому нижньому куті і містить проставлений чорнилом або тушшю від руки шифр 748:741(034) Ф 24.

Крім написів на наклейках, на різних частинах папки збереглися ще деякі позначки. Так, на внутрішньому боці задньої стінки папки в лівому нижньому куті – напис від руки чорнилом “37 рисунковъ”. На зворотному боці обкладинки папки збереглися проставлені від руки напис у лівому верхньому куті “37 рис” та номери вздовж правого краю “880” (закреслений), “5733”,

переїхав до музею, з 12 лютого 1919 р. розпочала роботу комісія з упорядкування колекції, експозиції та бібліотеки Музею Ханенків, однак вже наприкінці цього ж року Г. Лукомський емігрував [Лукомський, 2005а, с. 96; 2005б, с. 117 і далі]. Поверх цього напису – напис олівцем рукою Г. Бабич у три рядки:

Акварели Фармаковскаг(..)

(Антич. стекло и террак.

собр. Хан)

Заява Г. Бабич на затвердження до аспірантури при музеї датована 9 серпня 1926 р. [НА НММХ, оп. 1, од. зб. 51, спр. 26, арк. 23зв.], отже, напис навряд чи міг з’явитися раніше цієї дати. У правому верхньому куті – шифр олівцем від руки: 7(?)04.738(28). У лівому нижньому куті, перпендикулярно напису Г. Лукомського, – номери фототеки античного відділу, аналогічні наведеним вище, проставлені чорнилом рукою Ф. Штітельман. По лівому краю наклейки чорнилом від руки вздовж короткої сторони, зверху по напису Г. Лукомського: 5733

Фармаковский

Рисунки античной

керамики

(32 табл)

Описана друга наклейка, яка є поверх ще однієї, початкової наклейки прямокутної форми з обрізаними куточками, за розмірами майже ідентичної другій наклейці. На початковій наклейці збереглися сліди напису червоним олівцем від руки, однак дослідити її сьогодні можливо тільки з допомогою реставраторів паперу.

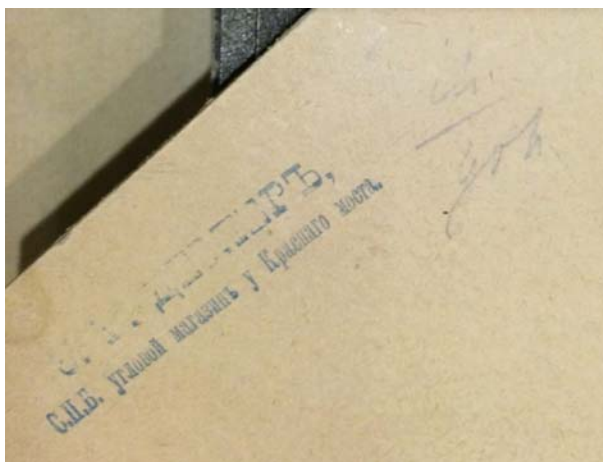

Рис. 3. Штамп магазину в Санкт-Петербурзі
Fig. 3. Stamp of the shop in St. Petersburg

Рис. 4. Монограма Мстислава Фармаковського та дата виконання акварелі № 8

Fig. 4. Monogram of Mstyslav Farmakovskyy and the date of watercolor composition N 8

позначка Ф. Штітельман – інвентарні номери фототеки відділу античного мистецтва (зміст аналогічний наклейці) та номер “770” (закреслений).

На частинах папки, що загортаються всередину, збереглися:

- номер чорнилом від руки “5733”;

- ще одна позначка рукою Ф. Штітельман, чорнилом, із зазначенням згаданих інвентарних номерів фототеки відділу античного мистецтва та нижче – напис чорнилом від руки у два рядки:

32 рис на картоне

5 рис на бумаге;

- штамп магазина (рис. 3) з написом у два рядки:

З.М. ДОЗЛЕРЪ (?)

С.П.Б. угловой магазинъ у Краснаго моста

Праворуч штампу – позначка олівцем, інтерпретувати яку наразі не вдалося.

Папка містить 37 акварельних малюнків, які можна поділити на дві групи. Перша група – це п'ять аркушів різного розміру (від 24,3×14,7 см до 30,2×22 см) та різного стану збереженості, папір тонкий, жовтуватого кольору. Містять зображення скляних посудин, яких на сьогодні в колекції Музею Ханенків не виявлено. У лівому верхньому кутку кожного з аркушів зберігся номер, проставлений олівцем від руки (від № 4 до № 8). Чотири аркуші (№ 4, № 6, № 7, № 8) містять виконану блакитною фарбою авторську монограму у вигляді прописної літери “F” праворуч від зображення предмета, з них три аркуші мають дати. На аркуші № 8 рукою автора монограми проставлено дату 13.V.04, на аркуші № 4 – 14.V.04 (рис. 4). На аркуші № 6 у правому нижньому куті, окрім монограми, блакитною фарбою поверх нижнього завитка монограми проставлено два ініціали, імовірно, “J.F.” (?) та дата 10.X.03. Аркуш № 5 авторських позначок не має.

До другої групи можна віднести 32 аркуші, розміри яких майже ідентичні, близько 51×36,5 см, – це зображення одиничних предметів зі скла та теракоти на цупкому папері на білому тлі (5 аркушів) та чорному тлі (27 аркушів). Кілька аркушів мають обрізаний лівий або правий вертикальний край, імовірно, для роботи використано аркуші великого формату, розрізані на менші аркуші потрібного розміру. На 15 аркушах збереглася відтиснута емблема виробника паперу –

Рис. 5. Штамп фірми-виробника паперу
Fig. 5. The paper manufacturer's stamp

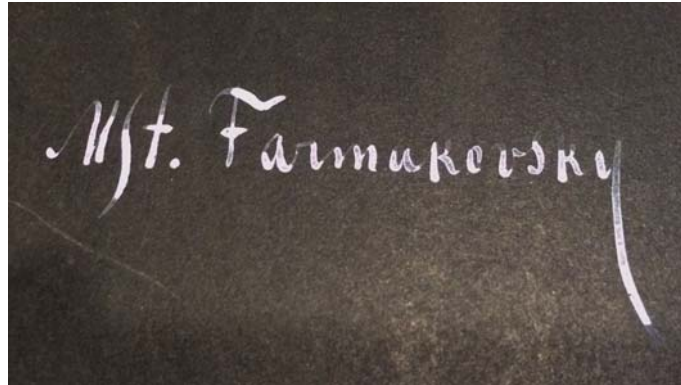

Рис. 6. Підпис Мстислава Фармаковського
Fig. 6. Mstyslav Farmakovsky's signature

Рис. 7. Фігурна посудина (Музей Ханенків, інв. № 123 АТК). Акварель М. Фармаковського
Fig. 7. Figured cantharos (The Khanenko Museum Collection, inv. N 123 ATK). Watercolor by M. Farmakovsky

Рис. 8. Таріль (?) синього скла (Музей Ханенків, інв. № 49 АТК). Акварель М. Фармаковського
Fig. 8. Plate (?) of blue glass. The Khanenko Museum Collection, inv. N 49 ATK). Watercolor by M. Farmakovsky

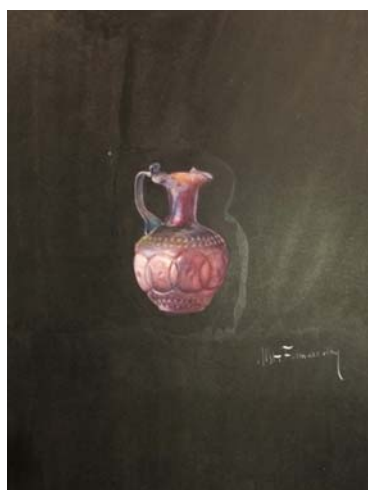

Рис. 9. Ойнохоя (Музей Ханенків, інв. № 67 АТК). Акварель М. Фармаковського
Fig. 9. Oenochoe (The Khanenko Museum Collection, inv. N 49 АТК). Watercolor by M. Farmakovsky

“SCHOELLERSHAMMER * SCHUTZMARKE”⁴ (рис. 5). На аркушах (на звороті, на аркушах з білим тлом – також подекуди на лицьовому боці) збереглися пізні позначки та номери.

Зокрема, на звороті всіх аркушів у лівому нижньому куті стоїть печатка “Бібліотека Музею Мистецтва У.А.Н.”, а праворуч – проставлені у 1960-х Ф. Штительман від руки чорнилом номери фототеки відділу античного мистецтва.

Аркуші на білому тлі містять самі зображення, без авторських позначок. Всі аркуші на чорному тлі праворуч нижче від зображення предмету містять нанесений поверх гла білою фарбою авторський підпис від руки: “Mst. Farmakovsky” (рис. 6). Чорне тло на деяких акварелях, імовірно, відновлювалося у більш пізній час.

Автентичні монограми і підписи на аркушах першої й другої групи та написи на папці, на наш погляд, дозволяють атрибутувати дані акварелі Мстиславу Володимировичу Фармаковському (1873–1946). Додатковим свідченням на користь підтвердження авторства є також інформація з публікації Н. Сорокіної, про яку піде мова нижче. На момент публікації цієї статті віднайти в архівах інших українських установ підписні акварелі М. Фармаковського не вдалося, однак пошуки тривають⁵ – адже, за свідченнями сучасників, протягом 1902–1917 рр. М. Фармаковський виконав понад 4000 малюнків предметів археології і мистецтва [Корнилов, 1947, с. 48, прим. 1].

Рис. 10. Розпис чорнофігурного лекіфа. Розгортка. Акварель М. Фармаковського
Fig. 10. Black-figure lekythos. Watercolor by M. Farmakovsky

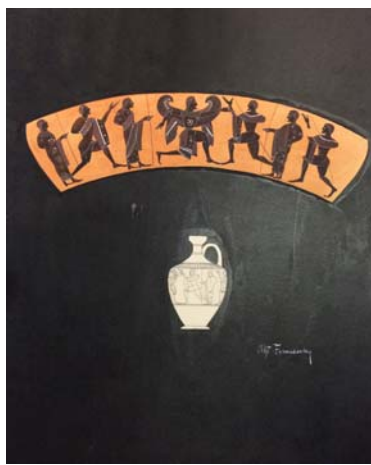

Рис. 11. Фігурна ойнохоя. Акварель М. Фармаковського
Fig. 11. Figured oenochoe. Watercolor by M. Farmakovsky

Рис. 12. Скляний амфориск. Акварель М. Фармаковського
Fig. 12. Amphoriskos. Watercolor by M. Farmakovsky

⁴ Фабрика Schoellershammer, заснована ще наприкінці XVIII ст. в м. Дюрен (Німеччина), до сьогодні є одним з відомих виробників якісного паперу, а сучасний логотип компанії також містить зображення молота [див. <http://www.schoellershammer.de/>].

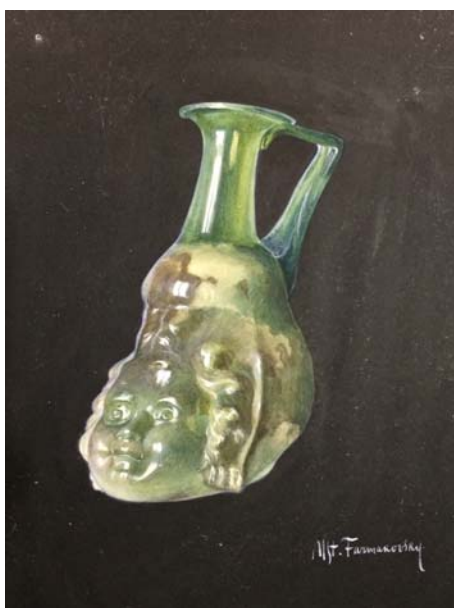

Рис. 13. Фігурна скляна посудина. Акварель М. Фармаковського
Fig. 13. Figured glass vessel. Watercolor by M. Farmakovskiy

Точний рік (роки) виконання акварелей, на яких не проставлені дати, наразі встановити не вдалося. Можемо лише припускати, що акварелі першої групи виконані у той самий час, що й датовані екземпляри – 1903–1904 рр., тоді як датування акварелей другої групи потребує уточнення, так само як і місце їхнього написання та з'ясування обставин знайомства Б. Ханенка з М. Фармаковським. Останнє відбулося, можливо, завдяки Ернесту фон Штерну, учнем якого був Мстислав Фармаковський і з яким Богдан Ханенко, вочевидь, співпрацював у питаннях, що стосувалися античної колекції, зокрема, придбав частину (?) колекції І. Конельського не раніше 1907 р. [Чуєва, 2008, с. 149–154]. З огляду на те, що деякі предмети зі змальованих М. Фармаковським, за інформацією з наукових карток Ф. Штігельман, також походять із колекції І. Конельського, на разі можемо припустити, що акварелі другої групи виконані між 1907 і 1917 роками. Ці припущення почасти підтверджують відомі з некрологу дані з біографії М. Фармаковського: у 1902–1905 рр. він перебував в Одесі, працюючи з Ернстом фон Штерном та братом Борисом Фармаковським, протягом 1905–1908 рр. працював за кордоном, а з 1908 р. мешкав спочатку в Петергофі, а потім – у Петербурзі, де з 1913 р. входив до Археологічної комісії [Иессен, 1947, с. 165–166].

Зміст написів на наклейках та папці дозволяє в загальних рисах окреслити історію переміщення папки та її унікального вмісту. За вказаною у написі Г. Лукомського адресою в Санкт-Петербурзі знаходилася квартира Ханенків, де зберігалася частина колекції, перевезена до Києва по смерті Б. Ханенка [Пескова, Строкова, 2012, с. 22]. Листування з приводу “ханенківського аска”⁶, який разом з деякими іншими предметами Варвара Ханенко передавала на вивчення до Ермітажу, свідчить, як видається, про те, що принаймні частина ханенківських антиків також зберігалася у їхній квартирі в Петербурзі [Чуєва, 2007, с. 383–384]. Цікавою підказкою щодо часу упорядкування матеріалів міг би слугувати штамп магазину, якщо вдасться ідентифікувати власника. Щодо самого “узлового магазину у Красного моста”, то насамперед спадає на думку відома кутова будівля – торговий дім С. Есдерса і Н. Схейфальса, що, за інформацією з відкритих джерел⁷, був зведений у 1905–1907 рр. за адресою Набережна ріки Мойки, 73 – на куті біля Красного мосту. Однак, чи достеменно йдеться про один і той самий будинок і які саме магазини могли розташовуватися в ньому, потрібно уточнювати.

До київського будинку Ханенків папка, імовірно, потрапила по смерті Богдана Ханенка, але не пізніше 1919 р. На жаль, у старих інвентарних книгах бібліотеки музею, які збереглися до сьогодні, під номерами 5733, 5233 та 880 ця папка не фігурує, тому на разі не вдалося встановити, в якому році вона зарахована до бібліотеки та як обліковувалася після Другої світової війни. З 1961 р. вона зберігалася у відділі античного мистецтва, як свідчить позначка Ф. Штігельман. Вочевидь, назад у бібліотеку папка повернулася після звільнення Фані Мойсеївни у 1971 р. або наприкінці 1980-х рр., коли музей зачинився на реконструкцію.

⁵ Висловлюю щирю подяку О. Шостак за консультації щодо підписів, а також А. Бойку, О. Каряці, А. Колесніченко, які відгукнулися на прохання перевірити, чи збереглися підписні роботи М. Фармаковського в деяких інших інституціях.

⁶ Іонійський чорнофігурний аск з зображенням комастів, VI ст. до н. е. з колекції Богдана та Варвари Ханенків, сучасний інв. № 99 АТК.

⁷ <http://guida-spb.com/torgovuj-dom-esders-i-skhejfal.html>; https://ru.wikipedia.org/wiki/Гороховая_улица

Лише 12 з 37 аркушів містять зображення предметів, які збереглися у фонді мистецтва Стародавнього світу Національного музею мистецтв до сьогодні (1 малюнок на білому, решта – на чорному тлі). З них 5 – це фігурні керамічні посудини та елліністичні теракоти:

- статуетка няні з дитиною, Греція, Танагра, IV–III ст. до н. е., інв. № 109 АТК;
- гутус у вигляді качечки, Греція або Італія, V–IV ст. до н. е., інв. № 91 АТК;
- фігурна посудина у вигляді голови силена (підробка) (рис. 7);
- фігурна посудина у вигляді голови “ефіюпа” (підробка), інв. № 85 АТК;
- ойнохоя фігурна у вигляді статуетки силена з малим Діонісом на руках (підробка), інв. № 106 АТК;

Решта 7 аркушів – зображення 6 посудин зі скла з фондів музею римського та середньовічного часу:

- таріль (?) синього скла, інв. № 49 АТК, зображений на двох аркушах, виконання різниться насиченістю і відтінками кольорів (рис. 8);
- посудина з чотирма вертикальними ручками, інв. № 25 АТК;
- ойнохоя, інв. № 67 АТК (рис. 9);
- флакон із кулеподібним корпусом та двома тонкими вертикальними ручками, інв. № 81 АТК;
- зооморфна посудинка та скляна фігурка пташки, що у 2005 р. були переведені з фонду античного мистецтва до фонду мистецтва Близького Сходу, інв. №№ 1364 БВ та 1367 БВ.

Приналежність предметів, зображених на решті аркушів, до колекції Ханенків на разі не має іншого підтвердження, окрім написів на наклейках з обкладинки папки; пошук цих предметів триває. Серед зображень увагу привертають, зокрема, промальовка розпису чорнофігурного лекіфа, зображення фігурної ойнохої, “мегарської чаші” та різноманітних скляних посудин (рис. 10, 11, 12). У 1960-х рр. з трьох аркушів із зображеннями фігурних скляних посудин зроблено фотографії для публікації в статті Н. Сорокіної [Сорокіна, 1968, с. 181–189, рис. 3, 4, 5, 6]⁸ (рис. 13). Н. Сорокіна висловила подяку Ф. Штігельман за надання фотографій з акварелей та зазначила, що ці посудини, відтворені на акварелях, зникли під час Другої світової війни [Сорокіна, 1968, с. 188, прим. 42]. На разі невідомо, чи це зауваження може бути прикладене і до інших посудин, змальованих М. Фармаковським. Питання потребує подальшого дослідницького пошуку. Без сумніву, акварелі Мстислава Фармаковського є унікальним джерелом інформації про склад ханенківської збірки античного мистецтва, науковий потенціал якого не вичерпаний цією публікацією.

ЛІТЕРАТУРА

- Иссен А.А. (1947). Мстислав Владимирович Фармаковский // КСИИМК. – Вып. XVI. – С. 163–167.
- Корнилов П. (1947). М.В. Фармаковский // Сообщения Государственного Русского музея. – Вып. II. – С. 48–49.
- Лукомський Г.К. (2005а). Музей Ханенків. Історичний нарис і короткий опис колекцій Київського державного музею імені Ханенків // Георгій Лукомський і українська художня традиція. Ч. I: Український культурологічний альманах. – Вип. 61–62. – С. 84–113.
- Лукомський Г.К. (2005б). Ті, що пішли. Пам’яті Б.І. та В.М. Ханенків. Сторінка музейно-художнього життя Києва // Георгій Лукомський і українська художня традиція. Ч. I: Український культурологічний альманах. – Вип. 61–62. – С. 114–120.
- Пескова А.А., Строчкова Л.В. (2012). Христианские древности Византии в сирийской коллекции Б.И. и В.Н. Ханенко. – СПб.-К.: Петербургское Востоковедение. – 224 с.
- Сорокіна Н.П. (1968). Фигурный стеклянный сосуд из Кеп // Советская археология. – № 4. – С. 181–189.
- Чуєва К. (2007). До історії вивчення колекції старожитностей Музею мистецтв ім. Б.І. та В.Н. Ханенків (1900–1930-ті роки) // Софійські читання. Матеріали III міжнародної науково-практичної

⁸ Щиро дякую О. Пуклій, яка звернула мою увагу на цю публікацію Н. Сорокіної.

конференції “Пам’ятки Національного заповідника «Софія Київська» та сучасні тенденції музейної науки”. – С. 383–388.

Чуєва Е.Е. (2008). Коллекция древностей Б.И. и В.Н. Ханенко: к вопросу об одесских приобретениях // Н.К. Рерих и его современники. Коллекции и коллекционеры. Материалы научно-практических конференций 2005–2006 гг. – Одесса. – С. 149–154.

REFERENCES

Iessen, A.A. (1947). Mstislav Vladimirovich Farmakovskij. *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury*, XVI, 163–167 (in Russian).

Kornilov, P. (1947). M.V. Farmakovskij. *Soobshhenija Gosudarstvennogo Russkogo muzeja*, II, 48–49 (in Russian).

Lukomskiy, H.K. (2005a). Muzei Khanenkiv. Istorychnyi narys i korotkyi opys kolektsii Kyivskoho derzhavnogo muzeiu imeni Khanenkiv. *Heorhii Lukomskiy i ukrainska khudozhnia tradytsiia. Ch. I: Ukrainskyi kulturolohichnyi almanakh*, 61–62, 84–113 (in Ukrainian).

Lukomskiy, H.K. (2005b). Ti, shcho pishly. Pam'iaty B.I. ta V.M. Khanenkiv. Storinka muzeino khudozhnogo zhyttia Kyieva. *Heorhii Lukomskiy i ukrainska khudozhnia tradytsiia. Ch. I: Ukrainskyi kulturolohichnyi almanakh*, 61–62, 114–120 (in Ukrainian).

Peskova, A.A., & Strokova, L.V. (2012). *Hristianskie drevnosti Vizantii v sirijskoj kollekcii B.I. i V.N. Hanenko*. Sankt-Peterburg–Kiev: Peterburgskoe Vostokovedenie, 224 pp. (in Russian).

Sorokina, N.P. (1968). Figurnyj stekljannyj sosud iz Kep. *Sovetskaja arheologija*, 4, 181–189 (in Russian).

Chueva, K. (2007). Do istorii vyvchennia kolektsii starozhytnosti Muzeiu mystetstv im. B.I. ta V.N. Khanenkiv (1900–1930-ti roky). *Sofiiskii chytannia. Materialy III mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii “Pam'iatky Natsionalnogo zapovidnyka «Sofiiia Kyivska» ta suchasni tendentsii muzeinoi nauky”*. 383–388 (in Ukrainian).

Chueva, E.E. (2008). Kollekcija drevnostej B.I. i V.N. Hanenko: k voprosu ob odesskih priobretenijah. *N.K. Rerih i ego sovremenniki. Kollekcii i kolekcionery. Materialy nauchno-prakticheskikh konferencij 2005–2006 gg.* Odessa, 149–154 (in Russian).

*Стаття: надійшла до редакції 20.04.2017
прийнята до друку 10.05.2017*

WATERCOLOR DRAWINGS BY MSTISLAV FARMAKOVSY FROM THE ARCHIVE OF THE BOHDAN AND VARVARA KHANENKO NATIONAL MUSEUM OF ARTS

Kateryna CHUYEVA

*The Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts,
Tereshchenkivska Str., 15–17, Kyiv, 01004, Ukraine, e-mail: kateryna.chu@gmail.com*

The article is focused on the newly discovered source of the history of collections of The Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts (Kyiv) – 37 watercolor drawings of ancient objects (figured terracotta vessels, Roman glass etc.) dates back to the beginning of the XX century by Russian artist and restorer Mstislav Farmakovsky (1873–1946), who was a brother of well-known archaeologist Boris Farmakovsky and a student of one of the prominent specialists on Greek and Roman antiquities in Russian Empire, director of the Archaeological Museum in Odessa Ernst von Stern. This publication contains: general description of the drawings and inscriptions and marks on the sheets and the folder where they are stored, that allow specifying the attributive data of the sheets and the objects depicted; suggestions concerning the circumstances of creation and the dating of undated pictures; a list of the 12 items, both original and fakes, preserved in the museum to nowadays etc.

Key words: Mstislav Farmakovsky, ancient collection, Khanenko Museum, watercolor drawings.